

ปัญหากฎหมายเกี่ยวกับเกษตรกรตามกฎหมายการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร¹

ทัศนีย์ ประภาธรรมณี²

ประเทศไทยเป็นประเทศที่มีพื้นฐานมาจากการเป็นเกษตรกร ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก ที่ดินจึงเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อการประกอบอาชีพของประชากรส่วนใหญ่ในประเทศ แต่ข้อเท็จจริงกับพบว่า เกษตรกรประสบความเดือดร้อนในเรื่องที่อยู่อาศัยและที่ดินทำกิน เนื่องจากไม่มีสิทธิในที่ดินเป็นของตนเอง ตกอยู่ในฐานะผู้เช่า ลูกจ้างแรงงานทางภาคเกษตร หรือมีสิทธิในที่ดินเพียงเล็กน้อยไม่เพียงพอต่อการประกอบอาชีพ หรือไร้ที่ดินทำกิน เป็นปัญหาทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง และเมื่อปัญหาทวีความรุนแรงเพิ่มมากขึ้น กลุ่มเกษตรกร นักศึกษา และนักการเมือง ได้เดินขบวนเรียกร้องผลักดันให้รัฐบาลแก้ไขปัญหาดังกล่าว รัฐบาลในขณะนั้นแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยการประกาศใช้บังคับกฎหมายว่าด้วยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร เมื่อวันที่ 5 มีนาคม 2518 และมีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 6 มีนาคม 2518 ซึ่งกฎหมายดังกล่าวได้จัดตั้งสำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรขึ้นในกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ มีวัตถุประสงค์เพื่อดำเนินการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรตามพระราชบัญญัตินี้ ให้ ส.ป.ก. เป็นทบวงการเมือง มีฐานะเทียบเท่ากรม โดยมีเลขาธิการสำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร เป็นหัวหน้าสำนักงาน ให้ ส.ป.ก. มีอำนาจหน้าที่ดำเนินการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรตามพระราชบัญญัตินี้ สร้างความเป็นธรรมในการถือครองที่ดิน เพื่อช่วยให้เกษตรกรมีที่ดินทำกิน และให้การใช้ที่ดินเกิดประโยชน์สูงสุด แต่ผู้ที่จะมีสิทธิได้รับการจัดที่ดินต้องมีคุณสมบัติเป็นเกษตรกร หรือสถาบันเกษตรกร และต้องใช้ที่ดินด้วยการประกอบอาชีพเกษตรกรรม หรือใช้ประโยชน์สำหรับกิจการอื่นที่เป็นการสนับสนุนหรือเกี่ยวเนื่องเกี่ยวกับการปฏิรูปที่ดินตามที่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ประกาศกำหนด เพื่อเป็นการคุ้มครองพื้นที่เพื่อประกอบอาชีพเกษตรกรรม อีกทั้งยังมีข้อจำกัดในการห้ามโอนสิทธิในที่ดินไปยังบุคคลอื่น เว้นแต่เป็นการตกทอดทางมรดกแก่ทายาทโดยธรรม สถาบันเกษตรกร หรือ ส.ป.ก. เท่านั้น

การดำเนินงานจัดที่ดินให้แก่เกษตรกร เป็นกระบวนการงานการคัดเลือกเกษตรกรให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดินจัดเป็นกระบวนการงานที่สำคัญ และเกิดปัญหามากที่สุดในการคัดเลือกเกษตรกรให้เข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน เนื่องจากปัจจุบันวิธีการทำการเกษตรของเกษตรกรนั้นปรับเปลี่ยน

¹บทความฉบับนี้เรียบเรียงจากการศึกษาอิสระ เรื่องปัญหากฎหมายเกี่ยวกับเกษตรกรตามกฎหมายการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร โดยมีอาจารย์ที่ปรึกษา คือ รองศาสตราจารย์สุเมธ จานประดับ และคณะกรรมการสอบ คือ รองศาสตราจารย์ ดร.ปภาศรี บัวสุวรรณ และรองศาสตราจารย์ ดร.กฤษณ์ ก้องเบญจกุล

²นักศึกษาปริญญาโท หลักสูตรนิติศาสตรมหาบัณฑิต (วิทยาเขตบางนา) คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง

ไปตามยุคสมัยมีการนำเทคโนโลยีมาใช้ในการทำการเกษตรเพื่อให้ได้ประสิทธิภาพมากขึ้น จึงทำให้วิธีการทำการเกษตรของเกษตรกรนั้นเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม จึงทำให้คุณสมบัติในการเป็นเกษตรกรนั้นเป็นปัญหาที่สำคัญแก่ผู้ที่ได้รับจัดสรรเข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน และผู้ที่ประสงค์จะได้รับการจัดที่ดินทำกินในเขตปฏิรูปที่ดิน ต้องสูญเสียสิทธิในการใช้ประโยชน์ในที่ดินหรือทายาทโดยธรรมผู้มีสิทธิได้รับมรดกตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ไม่สามารถเข้าทำประโยชน์ในที่ดินได้ต้องสูญเสียสิทธิทำให้เกิดความรู้สึกว่าตนไม่ได้รับความยุติธรรม

จากการศึกษาประวัติความเป็นมา แนวคิด ทฤษฎี และกฎหมายที่เกี่ยวข้องเกี่ยวกับการปฏิรูปที่ดิน พบว่าการบังคับใช้กฎหมายการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมของประเทศไทยนั้นยังไม่บรรลุวัตถุประสงค์ในการปฏิรูปที่ดิน เนื่องจากพบข้อบกพร่องทางกฎหมายที่ทำให้การปฏิรูปที่ดินนั้นมีปัญหา ไม่สอดคล้องกับวิธีการดำรงชีวิตของเกษตรกร และบุคคลที่ประสงค์เข้าสู่กระบวนการปฏิรูปที่ดิน ดังนี้

ประเด็นปัญหาที่หนึ่งปัญหาเกี่ยวกับความหมายของ “ เกษตรกร ” ตามพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดิน พ.ศ.2518 มาตรา 4 หมายความว่า ผู้ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก และให้หมายรวมถึงบุคคลผู้ยากจนหรือผู้จบการศึกษาทางเกษตรกรรม หรือผู้เป็นบุตรของเกษตรกร บรรดาซึ่งไม่มีที่ดินเพื่อเกษตรกรรมเป็นของตนเองและประสงค์จะประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก ตามหลักเกณฑ์และเงื่อนไขที่กำหนดในพระราชกฤษฎีกาด้วย แต่ระเบียบคณะกรรมการการปฏิรูปเพื่อเกษตรกรรมว่าด้วย หลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไขในการคัดเลือกเกษตรกรซึ่งจะมีสิทธิได้รับที่ดินจากการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2535 ข้อ 4 (1) ให้นิยามความหมายของเกษตรกร หมายความว่า ผู้ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก โดยพิจารณาจากการใช้เวลาส่วนใหญ่ในรอบปีเพื่อประกอบเกษตรกรรมแห่งท้องถิ่น ซึ่งระเบียบคณะกรรมการการปฏิรูปที่ดินฯ ดังกล่าวนั้นไม่เหมาะสม เพราะวิธีการทำการเกษตรของเกษตรกรในปัจจุบันมีการเปลี่ยนแปลงไปจากอดีตมาก เนื่องจากมีการพัฒนานวัตกรรมและเทคโนโลยีในการทำการเกษตรที่ทันสมัยช่วยผ่อนแรง เวลา ในการทำการเกษตรได้มาก รวมทั้งระยะเวลาการให้ผลผลิตมีความแตกต่างกันในแต่ละประเภท เช่น ยางพารา ทุเรียน กล้วย ฝรั่ง ฯลฯ การดูแลรักษาก็แตกต่างกัน เช่น พืชผักต้องดูแลทุกวันตลอดระยะเวลาเก็บเกี่ยว ดังนั้นการที่ระเบียบฯ กำหนดว่าต้องใช้เวลาส่วนใหญ่ในรอบปีเพื่อประกอบเกษตรกรรมแห่งท้องถิ่นนั้น จึงทำให้เป็นปัญหาและขาดคุณสมบัติในการคัดเลือกเกษตรกรซึ่งจะมีสิทธิในการได้รับที่ดินจากการปฏิรูปที่ดิน ทั้งที่วิธีการทำการเกษตรนั้นเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยแล้วแต่ระเบียบฯ ยังไม่ได้รับการแก้ไขให้ตรงกับสภาพวิถีชีวิตในปัจจุบัน เกษตรกรจึงไม่จำเป็นต้องใช้เวลาส่วนใหญ่ในรอบปีเพื่อประกอบเกษตรกรรมในท้องถิ่น

ประเด็นปัญหาที่สองปัญหาเกี่ยวกับคำนิยามว่า “ทายาทของเกษตรกร” กำหนดเป็นทายาทโดยธรรมตามประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ซึ่งมีอยู่ 2 ประเภท คือ ทายาทโดยธรรมที่เป็นญาติสืบสายโลหิตแบ่งตามลำดับชั้นดังต่อไปนี้ 1. ผู้สืบสันดาน คือ บุตรโดยชอบด้วยกฎหมาย บุตรนอกกฎหมายที่บิดารับรองแล้ว

และบุตรบุญธรรม 2. บิดามารดา ในกรณีของบิดา เฉพาะบิดาที่ชอบด้วยกฎหมายเท่านั้นที่มีสิทธิรับมรดก 3. พี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน 4. พี่น้องร่วมแต่บิดามารดาเดียวกัน 5. ปู่ ย่า ตา ยาย 6. ลุง ป้า น้า อา และทายาทซึ่งมีสิทธิตามพินัยกรรม เนื่องจากกฎหมายการปฏิรูปที่ดินมีการกำหนดทายาทโดยธรรมแตกต่างจากประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ทำให้เกิดความเข้าใจสับสนในการตีความ และยุ่งยากในการบังคับใช้ ทำให้กฎหมายที่บัญญัติขึ้นมามีความเฉพาะไม่เป็นที่ยอมรับตามหลักสากลที่ควรจะเป็น

ประเด็นปัญหาที่สามปัญหาเกี่ยวกับคุณสมบัติของเกษตรกร ควรกำหนดคุณสมบัติต้องห้ามของเกษตรกรให้ชัดเจน เช่น ไม่เป็นข้าราชการ เจ้าหน้าที่ หรือพนักงานของส่วนราชการ พนักงานรัฐวิสาหกิจ พนักงานองค์กรต่าง ๆ ที่มีเงินเดือนประจำ และมีได้เป็นผู้ประกันตน ตาม มาตรา 44 แห่ง พระราชบัญญัติประกันตน พ.ศ. 2533 และมีได้เป็นผู้ประกอบกิจการต่าง ๆ ที่ใช้เวลาส่วนใหญ่ในการประกอบกิจการนั้น หรือมีคุณสมบัติต้องห้ามตามกฎหมายหรือเป็นผู้ต้องคำพิพากษาประพฤตินิรคุณฯ เนื่องจากว่ายังมีปัญหาว่าอาชีพใดบ้างที่ถือว่าขาดคุณสมบัติทำให้การบังคับใช้กฎหมายขาดความชัดเจน จึงควรมีการระบุคุณสมบัติของเกษตรกรให้ชัดเจน เพื่อให้เกษตรกรที่มีคุณสมบัติไม่เสียโอกาสในการได้รับการคัดเลือกเข้าทำประโยชน์ในเขตปฏิรูปที่ดิน

ประเด็นปัญหาที่สี่ปัญหาเกี่ยวกับกิจการที่เป็นการสนับสนุนหรือเกี่ยวเนื่องและกิจการอื่นๆ ตามประกาศกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เรื่อง กำหนดกิจการอื่นที่เป็นการสนับสนุน หรือเกี่ยวเนื่องกับการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมตามมาตรา 30 วรรคห้า แห่งพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 แก้ไขเพิ่มเติม โดยพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม (ฉบับที่ 3) พ.ศ. 2532 (ฉบับที่ 2) “ข้อ 1.5 กิจการที่เป็นการบริการหรือเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของเกษตรกร ในด้านเศรษฐกิจและสังคมในเขตดำเนินการปฏิรูปที่ดิน ซึ่งกิจการนั้นต้องอยู่ในพื้นที่ที่คณะกรรมการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมกำหนดให้เป็นพื้นที่เพื่อการนี้โดยเฉพาะ” ไม่สอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมปัจจุบัน เนื่องจากปัจจุบันวิถีชีวิตและการทำการเกษตรนั้นมีการเปลี่ยนแปลงไปจากอดีต ทำให้ความหมายของกิจการที่เป็นการสนับสนุน ข้อ 1.5 ไม่เหมาะสม และไม่สามารถแข่งขันในการทำการเกษตรในยุคปัจจุบันได้ เนื่องจากการทำการเกษตรในปัจจุบันมีการแข่งขันทางเทคโนโลยีที่ทันสมัย พื้นที่ในเขตปฏิรูปที่ดินต้องได้รับการพัฒนาหรือมีการปรับปรุงให้อุปโภคบริโภคต่อการทำการเกษตร และการค้าพืชผลทางการเกษตรในทุกด้าน จึงเห็นควรมีการแก้ไขเพิ่มเติม กิจการสนับสนุนหรือเกี่ยวเนื่องและกิจการอื่นๆ ตามประกาศกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ออกตามมาตรา 30 วรรค 5 ให้สอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมปัจจุบัน

จากปัญหาข้อกฎหมายที่กล่าวมาข้างต้น ผู้ศึกษาจึงขอเสนอแนะแนวทางการแก้ไขปัญหาดังนี้

1. ปัญหาเกี่ยวกับความหมายของ “ เกษตรกร ”

เพื่อให้การบังคับใช้กฎหมายตามพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดิน พ.ศ.2518 มาตรา 4 และระเบียบคณะกรรมการการปฏิรูปเพื่อเกษตรกรว่าด้วยหลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไขในการคัดเลือกเกษตรกรซึ่งจะมีสิทธิได้รับที่ดินจากการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร พ.ศ. 2535 ข้อ 4 (1) ให้นิยามความหมายของเกษตรกร กำหนดว่าต้องใช้เวลาส่วนใหญ่ในรอบปีเพื่อประกอบเกษตรกรรมแห่งท้องถื่นนั้น ควรได้รับการแก้ไขให้ตรงกับวิถีชีวิต และวิธีการทำการเกษตรในปัจจุบัน โดยตัดคำว่าใช้เวลาส่วนใหญ่ในรอบปีเพื่อประกอบเกษตรกรรมแห่งท้องถื่นนั้น เพื่อให้ความหมายของผู้ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลักกว้างขึ้น

2. ปัญหาเกี่ยวกับคำนิยามว่า “ ทายาทของเกษตรกร ”

เพื่อให้การบังคับใช้กฎหมายเป็นไปในแนวทางเดียวกัน และให้กฎกระทรวงที่จะออกตามความในมาตรา 39 แห่งพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร พ.ศ.2518 สอดคล้องกับประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ว่าด้วยการตกทอดทางมรดกแก่ทายาทโดยธรรม ดังนี้

1) ความใน มาตรา 39 โดยบัญญัติไว้ในวรรคสอง ให้คำว่า “ที่ดินที่บุคคลได้รับสิทธิ โดยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร” หมายความว่า “ที่ดินที่บุคคลได้รับสิทธิในที่ดินตามประมวลกฎหมายที่ดิน สิทธิการเช่าซื้อ สิทธิการเช่าหรือสิทธิการเข้าทำประโยชน์ในที่ดินโดยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร”

2) ให้ยกเลิกความในมาตรา 30 วรรคหก แห่งพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร พ.ศ.2518 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 3) พ.ศ. 2532 ซึ่งบัญญัติว่า “การจัดที่ดินให้เช่าหรือเช่าซื้อตามมาตรานี้ไม่อยู่ภายใต้บังคับแห่งกฎหมายเกี่ยวกับการควบคุมการเช่าหรือเช่าซื้อ และสิทธิการเช่าหรือเช่าซื้อดังกล่าวจะโอนแก่กันได้หรือตกทอดมรดกได้เฉพาะตามหลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไขที่คณะกรรมการกำหนด” โดยให้ใช้ความต่อไปนี้แทน “การจัดที่ดินให้เช่าหรือเช่าซื้อตามมาตรานี้ไม่อยู่ภายใต้บังคับแห่งกฎหมายเกี่ยวกับการควบคุมการเช่าหรือเช่าซื้อ”

3) ควรบัญญัติไว้ในพระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรฉบับที่จะมีการแก้ไขเพิ่มเติมว่า การแก้ไขเพิ่มเติมตามความดังกล่าวข้างต้นไม่กระทบถึงการโอนหรือการตกทอดทางมรดกสิทธิการเช่าซื้อ สิทธิการเช่าหรือสิทธิการเข้าทำประโยชน์ในที่ดินไปโดยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกร ซึ่งได้ดำเนินการไปตามมาตรา 30 วรรคหก

3. ปัญหาเกี่ยวกับคุณสมบัติของเกษตรกร

จากการกำหนดคุณสมบัติเกษตรกรผู้ที่จะมีสิทธิได้รับการจัดที่ดินดังกล่าวข้างต้นพบว่า เป็นการกำหนดคุณสมบัติในลักษณะที่กว้าง และไม่ชัดเจน ควรมีจะการบัญญัติคุณสมบัติของเกษตรกรผู้ที่จะมีสิทธิได้รับการจัดที่ดินต้องไม่ใช่บุคคลต้องห้าม ดังนี้

- 1) ข้าราชการ เจ้าหน้าที่ หรือพนักงานของส่วนราชการ
 - 2) พนักงานรัฐวิสาหกิจ พนักงานองค์กรต่าง ๆ ที่มีเงินเดือนประจำ
 - 3) ผู้ประกันตน ตาม มาตรา 44 แห่ง พระราชบัญญัติประกันตน พ.ศ. 2533
 - 4) มิได้เป็นผู้ประกอบกิจการต่าง ๆ ที่ใช้เวลาส่วนใหญ่ในการประกอบกิจการนั้น
 - 5) มีคุณสมบัติต้องห้ามตามกฎหมายหรือเป็นผู้ต้องคำพิพากษาประพฤตินรคุณฯ
4. ปัญหาเกี่ยวกับกิจการที่เป็นการสนับสนุนหรือเกี่ยวเนื่องและกิจการอื่น ๆ

เพื่อให้มีการพัฒนาพื้นที่ พัฒนาอาชีพ และความเป็นอยู่ของเกษตรกรให้มีความเหมาะสมกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมในยุคปัจจุบัน เห็นสมควรมีการแก้ไขเพิ่มเติม กิจการสนับสนุนหรือเกี่ยวเนื่องและกิจการอื่น ๆ ตามประกาศกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ออกตามมาตรา 30 วรรค 5 ให้สอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมปัจจุบัน ข้อ 1.5 ของประกาศกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เป็น กิจการที่มีลักษณะเป็นการบริการหรือเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของเกษตรกรอันจะส่งผลให้เกษตรกรในพื้นที่ได้รับความสะดวกตามสมควรในการดำรงชีพในด้านเศรษฐกิจและสังคมในเขตปฏิรูปที่ดิน ซึ่งกิจการนั้นต้องอยู่ในพื้นที่ที่ คปก. กำหนดให้เป็นพื้นที่เพื่อการนี้โดยเฉพาะ

ประเภทของกิจการที่เป็นการสนับสนุน ข้อ 1.5 ได้ 2 ประเภท ดังนี้

- 1) กิจการที่มีลักษณะเป็นการช่วยเหลือในการพัฒนาอาชีพเกษตรกร การปรับปรุงทรัพยากร และปัจจัยการผลิต ตลอดจนการผลิตและการจำหน่ายผลผลิตทางการเกษตร
- 2) กิจการที่มีลักษณะเป็นการบริการหรือเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของเกษตรกร อันจะส่งผลให้เกษตรกรในพื้นที่ได้รับความสะดวกตามสมควรในการดำรงชีพ

เอกสารอ้างอิง

หนังสือ

กำธร กำประเสริฐ และสุเมธ จานประดับ. ประวัติศาสตร์กฎหมายไทยและระบบกฎหมายหลัก. พิมพ์ครั้งที่ 1.

กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543.

จุฑารัตน์ บายี่ขัน และสนธิ์ บายี่ขัน. การเมืองและการจัดที่ดิน. พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร.

สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2536.

จรัญ โฆษณานันท์. นิติปรัชญา. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2550.

ชัยวัฒน์ วงศ์วัฒนสานต์. กฎหมายและการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร:

แสงจันทร์การพิมพ์, 2525.

บัญญัติ สุชีวะ. คำอธิบายกฎหมายลักษณะทรัพย์. พิมพ์ครั้งที่ 13. ม.ป.ท.: สำนักพิมพ์พลสยาม พรินต์ติ้ง (ประเทศไทย), 2553.

ผดุงศักดิ์ นรินดิผดุงการ. กฎหมายที่ดิน. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2543.

วิไลเลขา ถาวรธนสาร และคนอื่น ๆ. พื้นฐานวัฒนธรรมไทย. พิมพ์ครั้งที่ 11. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2539.

อัมพร ณ ตะกั่วทุ่ง. คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ 6 ว่าด้วย มรดก. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์นิติบรรณาการ, 2537.

บทความ

ไชยยศ เหมะรัชตะ. มาตรการทางกฎหมายในการกระจายสิทธิการถือครองที่ดิน, หน้า 524

วีระชัย นาควิบูลย์วงศ์ และอาทิตยา พองพรหม. “พัฒนาการการจัดการทรัพยากรที่ดินในประเทศไทย.” ใน 84 พรรษา เฉลิมพระบารมี 36 ปี ส.ป.ก., หน้า 38-55. ม.ป.ท., 2554.

รายงานการวิจัย

สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย. รายงานการศึกษา เรื่อง นโยบายการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม ของไทย. กรุงเทพมหานคร: สถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, 2533.

เอกสารอื่น ๆ

กองนิติการ สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม. “หนังสือที่ กษ 1204.1/1818 เรื่อง การจัดที่อยู่อาศัย ให้เกษตรกร.” 25 สิงหาคม 2546.

สำนักงานการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม. “หนังสือที่ กษ 1204/ว 584 เรื่อง การจัดที่ดินชุมชนแก่เกษตรกร,” 9 มิถุนายน 2547.

สำนักงานคณะกรรมการกฤษฎีกา. “หนังสือที่ สร.0601/113 เรื่อง หารื้อข้อกฎหมายว่าด้วยการปฏิรูปที่ดิน (การออกกฎกระทรวงกำหนดหลักเกณฑ์ วิธีการ และเงื่อนไขในการตกทอดทางมรดก และการโอนสิทธิ ในที่ดินที่บุคคลได้รับโดยการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรมตามมาตรา 39 แห่งพระราชบัญญัติการ ปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ.2518).” 28 มกราคม 2526.

กฎหมาย

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2560

พระราชบัญญัติการปฏิรูปที่ดินเพื่อเกษตรกรรม พ.ศ. 2518 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2519 และ (ฉบับที่ 3)

พ.ศ.2532

ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์